

УДК 94:37.018.3(477.64) «1921/1923»:341.485

DOI: 10.30840/2413-7065.3(80).2021.239820

ДИТЯЧІ БУДИНКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ (1921–1923)

Інна ШУГАЛЬОВА*orcid.org/0000-0002-2397-0611**кандидат історичних наук, завідувачка відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду*

Анотація. У статті проаналізовано стан дитячих будинків у Запорізькій губернії в роки масового штучного голоду (1921–1923), з'ясовано динаміку їх утворення та причини закриття; охарактеризовано ставлення запорізької партійної номенклатури до справи допомоги голодуючим у притулках дітям.

Узагальнено статистичні дані щодо числа дитячих притулків та кількості вихованців у них; на основі архівних документів складено авторські таблиці підрахунку динаміки руху контингенту по притулках Запорізької губернії, розкрито соціально-побутові умови життя дітей, які там виховувалися.

Масовий штучний голод 1921–1923 рр. мав для голодуючих губерній України руйнівні наслідки: більшовицька продрозкладка виснажила українське селянство, голод особливо вирував у південноукраїнських губерніях, де від нього постраждало понад 40% населення. Ситуація загострювалася систематичним прибуттям в Україну дітей із російських губерній, внаслідок чого дитячі будинки УСРР виявилися переповненими, а рівень їх забезпечення продуктами та промисловими товарами характеризувався убогістю.

У 1921–1923 рр. більшовицьким комуністичним режимом було свідомо створено ситуацію, коли українці масово гинули від штучного голоду. Разом з тим відзначено той факт, що уряд взяв на себе відповідальність за цей злочин. Зроблено це було, швидше за все, несвідомо, але наявність звітів, які характеризують зубожілість притулків та фіксують масову смертність дітей, свідчить на користь того, що чиновники усвідомлювали і причини голоду, і його характер, й знали імена його організаторів. Проте вже почала формуватися каста комуністичної партійної номенклатури, яка, прикриваючись пропагандистською риторикою, прагнула захопити контроль над продовольчими ресурсами та людьми. На наш погляд, обтяжуючим фактором виступав той факт, що більшовицькі функціонери призначали керівництво притулками не за професійним, а за класовим критерієм. В Україні масовий штучний голод 1921–1923 рр. істотно відкорегував ювенальну політику радянської системи. Вона набула деформованого ідеологією, корупцією та бюрократією формату, а дітей перетворили на суб'єкт зомбування комуністичними судженнями.

Ключові слова: масовий штучний голод; діти; дитячий притулок; Запорізька губернія; Південь України.

ORPHANAGES OF ZAPORIZHZHIA PROVINCE IN THE YEARS OF MASS ARTIFICIAL FAMINE (1921–1923)

Inna SHUHALOVA*Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Historical Studies of the Holodomor Genocide, branch of the Holodomor Research Institute of the National Museum of the Holodomor Genocide*

© Шугальова І.

Annotation. *The article analyzes the state of orphanages in Zaporizhzhia province during the mass artificial famine of 1921–1923 to explain the dynamics of how they were created and why they were closed, to characterize the attitude of Zaporizhzhia party nomenclature towards the aid for children starving in the orphanages.*

Statistics on the number of children's shelters and the number of children in them are summarized; on the basis of archival documents the author's tables of calculating the dynamics of movement of a contingent in shelters of Zaporizhzhia province are made; social and living conditions of children who were brought up there are disclosed.

The mass artificial famine of 1921–1923 had devastating consequences for the starving provinces of Ukraine: the Bolshevik prodrozkladka exhausted the Ukrainian peasantry, and the famine was especially raging in the southern Ukrainian provinces, where more than 40% of the population were affected. The situation was aggravated by the systematic arrival in Ukraine of children from the Russian provinces, as a result of which the orphanages of the USSR were overcrowded, and the level of their provision with food and industrial goods was characterized by poverty.

In 1921–1923, the Bolshevik Communist regime deliberately created a situation in which Ukrainians died en masse from artificial starvation. However, it was noted that the government had claimed responsibility for the crime. This was probably done unknowingly, but the presence of reports describing the poverty of shelters and recording the mass mortality of children suggests that officials were aware of the causes of the famine and its nature, and knew the names of its organizers. However, a caste of communist party nomenclature had already begun to form, which, under the guise of propaganda rhetoric, sought to seize control of food resources and people. In our opinion, the aggravating factor was the fact that Bolshevik officials appointed the management of shelters not on a professional but on a class basis. In Ukraine, the mass artificial famine of 1921–1923 significantly adjusted the juvenile policy of the Soviet system. It became distorted by ideology, corruption and bureaucracy, and children were turned into zombies by communist judgments.

Key words: *mass artificial famine; children; orphanage; Zaporizhzhia province; south of Ukraine.*

На початку 1920-х років стрімко зросла питома вага безпритульних та бездоглядних дітей. Причинами появи «дітей вулиці» стали наслідки Першої світової війни, кровопролиття в роки Національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., а головне – масового штучного голоду 1921–1923 рр., який охопив Україну, особливо Південь.

Ситуація зі зростанням дитячої безпритульності загострювалася евакуацією дітей з Поволжя в Україну. Спочатку безпритульними дітьми опікувалася Рада захисту дітей (РЗД), створена 10 березня 1919 р. при Наркоматі соціального забезпечення УСРР. При губвідділах комісаріату діяли місцеві ради. Співробітники ради проводили евакуацію дітей із

голодуючих районів у більш благополучні, організовували пункти харчування та ночівлі, впровадили практику патронажу. Протягом 1921–1923 рр. в республіці діяло близько 230 спеціалізованих будинків для дітей Поволжя і Півдня України. У деяких місцевостях понад 80% вихованців інтернатних закладів складали евакуйовані. Інтернатів не вистачало.

Аналізуючи останні дослідження і публікації з цієї проблеми, відзначимо роботи Л. Лозинського [16] й Г. Салька [20], в яких зображено процес подолання дитячої безпритульності в Україні. Їхня змістова частина була переобтяжена комуністичною риторикою. Мабуть, однією з найбільш показових є «Педагогічна поема» А. Макаренка про

повсякдення дітей, які перебували у колонії. Цей твір торкається кінця 1920-х років і є за своїм змістом апологетом тогочасної радянської дійсності, проте численні документи свідчать, що дитбудинківці та інтернатівці перебували у набагато складніших умовах. Вже з кінця 1920-х років їх існування було нужденним, а з 1931 р. – взагалі критичним.

У довоєнний період створено ряд альтернативних Макаренковій поемі художніх творів, присвячених повсякденню бездоглядних дітей. Їхні автори подали своєрідний погляд на життєдіяльність дитячих будинків. У художній формі ідею торжества «дитячої хати» над іншими закладами освіти ще у 1908 р. висловив автор роману-утопії «Червона зірка», один із лідерів російського соціалістичного руху О. Богданов. У III розділі свого твору «Дом детей» він зобразив ідеальне помешкання для дітей, де вони, відібрані від сім'ї, набувають освіти і мудро виховання.

Лідер літературної спілки «Плуг» український поет і публіцист С. Пилипенко доводив доцільність державного виховання дітей у своїй пропагандистській утопії «Євангелія часу»: «Бо не буде одної матері в дитини, але всі жінки будуть матерями всіх дітей. І не кине батько своєї дитини, бо не буде в нього дитини, але для всіх дітей він буде за батька, і всі діти матимуть за батьків усіх дорослих. Бо не для самих батьків живе дитина, і не самі батьки хочуть, щоб виросла вона жвава й розумна. І не заслуга в тім, щоб породити дітей – це вміє і кожна звірина, – але заслуга з дитини виховати людину, щоб була дужча й розумніша від своїх батьків.

І несила батькам це зробити, і не будуть в часі батьки намагатися це

зробити, але передадуть своїх дітей для виховання досвідченим людям.

Подивіться на комашню й побачите, як безплідні комашки плакають яечка здорової самиці, як пораються коло маленьких дитинчат, не питаючи, хто їх породив, бо це громадяни єдиної сім'ї трудящих».

І. Микитенко у творі «Вуркагани» зворушливо змалював повсякдення малих безпритульників: від пошуку хліба і простих дитячих розваг до крадіжок та злочинів.

Упродовж 25 років незалежності було захищено ряд дисертацій з цієї проблематики. В. Кириленко [15] проаналізував ключові аспекти масового штучного голоду на Півдні України. Основну увагу автор звернув на причини штучного масового голоду. А. Зінченко [13], О. Ільченко [14], Г. Демочко [11], Т. Букреев [1] у контексті досліджень торкалися аналізу статусу дітей в закладах опіки та намагалися проаналізувати причини зростання питомої ваги безпритульних і бездоглядних дітей. Дослідники зосередили увагу на аналізі феномену дитячої безпритульності. Зокрема, А. Зінченко акцентувала на причинах безпритульності, визначивши не лише соціально-економічні, а й політичні фактори. Однією з причин масового дитячого сирітства дослідниця називала Голодомор 1932–1933 рр. У дисертації Т. Букреева комплексно проаналізовано заходи уряду, спрямовані на подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму.

О. Мовчан [2], Г. Єфіменко [23] у контексті аналізу суспільно-політичної ситуації в УСРР на початку 1920-х років

аналізували причини та наслідки штучного масового голоду 1921–1923 рр.

Праці О. Чабан [24] та І. Діптан [12] присвячені аналізу прояву девіантної поведінки безпритульних дітей у різних сферах. О. Чабан дослідила рівень дитячої злочинності та проституції на залізниці [24]. І. Діптан визначила джерела дитячої безпритульності в 1920-ті роки та напрямки державної протидії цій соціальній аномалії. В її публікаціях зроблено спробу відтворити мережу дитячих закладів державної соціальної опіки на прикладі Харківщини [12].

Мета цієї статті – проаналізувати стан дитячих будинків у Запорізькій губернії в роки масового штучного голоду (1921–1923), з'ясувати динаміку їх утворення та причини закриття; охарактеризувати ставлення запорізької партійної номенклатури до справи допомоги голодуючим у притулках дітям.

У дослідженні нами подано регіональний – Запорізький – вимір масового штучного голоду 1921–1923 рр. та його вплив на життя вихованців дитячих притулків краю.

Наше дослідження ґрунтується на архівних документах, що зберігаються в державному архіві Запорізької області, фотодокументах, частина яких вперше введена до наукового обігу, а також опублікованих джерелах.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автором узагальнено статистичні дані щодо числа дитячих притулків та кількості вихованців у них; на основі архівних документів складено авторські таблиці підрахунку динаміки руху контингенту у притулках Запорізької губернії, з'ясовано соціально-побутові умови життя дітей, які виховувалися у дитячих притулках Запорізької губернії.

Раднарком РРФСР проводив широкомасштабну евакуацію дітей з центральних губерній до УСРР. 8 квітня 1919 р. РЗД Росії звернулась до своїх українських колег з проханням про прийняття 70 тис. дітей. У республіці було підготовлено заклади для їх оздоровлення. Зокрема, перша чернігівська колонія прийняла понад тисячу дітей з Петрограда, а літні табори губернії – близько 10 тис., на Харківщину було вивезено 1100 дітей з Іваново-Вознесенська, на Київщину направлялися діти з Володимирської губернії. Понад 9 тис. дітлахів з Петрограда та Москви знайшли притулок на Полтавщині, де значну роботу з їх влаштування проводила «Ліга порятунку дітей» – філантропічна організація демократичної інтелігенції, почесним головою якої був В. Короленко [12, с. 52–60].

Спеціальна група інструкторів Ради обстежила облишені маєтки і садиби. Так, у Куп'янському повіті дітям було передано колишній маєток цукрозаводчика Харитоненка. В Полтавській губернії у садибі Трепке розташувалася колонія для неповнолітніх правопорушників (у майбутньому – колонія ім. М. Горького, очолювана А. Макаренком). А. Макаренко під час пошуку зручного місця для розташування колонії відвідав садибу колишнього тайного радника В. Попова у м. Василівка Запорізької області. Проте руїни колишнього палацу виявилися малопридатними для облаштування колонії. Тому було обрано інше місце (у Полтавській губернії), а поруч із садибою Попова влаштували інший дитбудинок. Наведена нижче світлина наочно демонструє, які умови пропонувалися для облаштування закладу для дітей: відсутність скла й шибок у вікнах, замуровані входи.

*Західний флігель палацового комплексу
В. П. Попова.*

*Погляд у минуле крізь скло фотооб'єктива:
каталог музейної збірки Василівського
історико-архітектурного музею-заповідника
«Садиба Попова». ВМЗ, ф-8, кн-917*

Запорізька (з 16 квітня 1920 р. до березня 1921 р. вона іменувалася Олександрівська) губернія утворена в 1920 р., але діяльність установ соціального виховання фактично налагоджено не було. Дитячі притулки перебували під юрисдикцією органів соціального забезпечення. До установ соцвиху передано 5 дитячих притулків, які працювали ще з імперських часів (два з них розташовувалися у місті, три – у губернії). Адміністрація соцвиху визнавала, що облаштування нових притулків є складним з огляду на відсутність приміщень у невеликому місті Запоріжжі (яке зберігало провінційний характер, незважаючи на набуття губернського статусу), а головне – нестачу кваліфікованих кадрів.

У Запоріжжі в 1921 р. організація дитустанов відбувалася з ініціативи комсомольського активу. Перший дитячий будинок мав розташовуватися по вул. Фортечній (будівля зруйнована в роки Другої світової війни). Проте приміщення не мало ані вікон, ані дверей і було вкрай зруйноване. За тиждень

будівлю привели умовно в задовільний стан (вікна забили дошками й залатали стріху) та перевезли туди дітей [5, арк. 55].

Подібним способом на Запоріжжі було влаштовано дитячий притулок ім. Рози Люксембург на території колонії Кічкас (у зв'язку із будівництвом Дніпрогесу ця територія була затопленою). Притулок розташовувався у будинку колишнього менонітського архітектора Петерса. Притулок облаштовувався для 500 дітей віком від 5 до 17 років. З-поміж дітей 473 були сиротами, а 77 – напівсиротами, за національним складом 295 осіб значилися як українці, 184 росіяни, 6 євреїв, по троє болгар та поляків [6, арк. 67–70].

*Дитячий будинок ім. Рози Люксембург
(Запоріжжя, Кічкас).*

*Джерело: фотовиставка «Нове Запоріжжя»
(колекція фото)*

На 1 лютого 1921 р. у Запорізькій губернії працювали такі заклади (табл. 1).

За кілька місяців у Запоріжжі створено державні дитячі притулки на 486 дітей, 1 патронат, 2 напівпатронати і ще 2 дитячих притулки на 96 дітей утримувалися за рахунок місцевого бюджету [8, арк. 493] (табл. 2).

Запорізький соцвих вдався до безпрецедентної акції: створення денних дитячих притулків, де діти перебували

Таблиця 1

Установи соціального виховання на 1 лютого 1921 р.
у Запорізькій губернії [18, с. 6]

Назва установи	Кількість установ	Кількість дітей	Кількість дітей, що харчувалися
Дитячі будинки	18	782	255
Колонії глухонімих	2	108	108
Дитячі садки	5	200	150
Будинки для малолітніх правопорушників	1	30	20
Трудові школи	1154	85750	3434

Таблиця 2

Установи соціального виховання на 1 серпня 1921 р.
у Запорізькій губернії [18, с. 6]

Назва установи	Кількість установ	Кількість дітей	Кількість дітей, що харчувалися
Дитячі будинки	55	2738	2738
Колонії глухонімих	2	200	200
Дитячі садки	27	560	500
Площадки	34	1600	700
Трудові школи	1194	128429	6882

по 8–10 год., а ввечері поверталися до родин. Отже, напередодні першого штучного масового голоду у Запорізькій губернії працювало кілька типів закладів: закриті й постійні (це, по суті, дитячі будинки з інтернатами), денні й напівзакриті. Слабкими сторонами такої практики виступало те, що діти в закритих установах жили ізольовано, особливо взимку, що відбивалося на їхньому психологічному стані, так звана «пріютська» психологія. Якщо ж дитячий притулок був відкритого типу, то також простежувався ряд складнощів та проблем, насамперед – загроза поширення епідемій з-поміж вихованців притулків, разом з тим діти, які приходили з родини, привносили у життя дитячих притулків знання про традиції, релігійність, заботони тощо.

З 1921 р., з початком масового штучного голоду у Запорізькій губернії, спостерігалася тенденція до стихійного відкриття дитячих притулків. Як правило, дитбудинки облаштовувалися нашвидкуруч у непридатних для життя приміщеннях, без належного обладнання, а головне – без опалення.

Найгірше справа з облаштуванням дитячих притулків складалася у Мелітопольському, Токмацькому повітах, де справою організації дитячих притулків керували особи без педагогічної освіти, та Гуляйполі, де вирував махновський рух і справа налагодження діяльності притулків відійшла на другий план (хоча дитбудинків була значна кількість, їх відкривав Запорізький соцвих).

Наявної кількості притулків не вистачало. Керівництво дитячих закладів

на периферії зверталось до губсоцви-ху із проханнями збільшити кількість місць, а відповідно і забезпечити продо-вольством та промисловими товарами дитячі притулки. Зокрема, Юрківський волосний відділ народної освіти у жовтні 1921 р. звернувся до Запорізького губернського відділу народної освіти з проханням відкрити додатково дитячі будинки на 300 місць, щоб розташувати там голодуючих дітей. Юрківський вол-наробраз констатував, що у даній місцевості є 2 дитячих притулки, де перебуває 85 дітей, а «щодня приводять два-три десятки дітей, виснажених голодом і на-стійно вимагають прийняття їх на утри-мання» [4, арк. 51].

Штучний масовий голод 1921–1923 рр. посилювався восени 1921 р. Запорізька губернія виявилася однією із най-більш уражених голодом. За офіційною та явно заниженою статистикою, у грудні 1921 р. у регіоні голодувало 225 837

осіб [3, с. 94–96] (при загальній кількості населення 495 706 осіб [3, с. 194–197]).

На 1 квітня 1922 р. у Запорізькій губернії числилося 502 121 дитина. З цієї кількості 470 тис. було визнано голодуючими. Вже за місяць – 1 травня 1922 р. – ця цифра зросла до 489 281 [4, арк. 2–2зв.]. З травня 1922 р. голод охопив 40% населення [3, с. 75].

Протягом 1922 р. у Запоріжжі та од-нойменній губернії відбулося скорочен-ня числа закладів соціального вихован-ня, про що свідчать дані наведеної нами таблиці 3.

Загалом у Запорізькому краї про-тягом 1922 р. закрилося 35 установ дер-жавної опіки над дітьми. Обслуговувати їх не мав можливості ані губсоцвих, ані губздоров [19].

Стан забезпеченості дитячих за-кладів був критичним, що визнавав на-віть Запорізький губернський комітет допомоги голодуючим. Зокрема, у звіті

Таблиця 3

Динаміка змін кількості закладів державної опіки над дітьми впродовж 1922 р. в Запорізькій губернії [8, арк. 493]

Локація	Дитячих будинків на 01.05.1922 р.		Дитячих будинків на 01.10.1922 р.	
	Установ	Дітей	Установ	Дітей
м. Запоріжжя	10	593	10	714
Повіт	16	850	13	799
м. Мелітополь	9	776	12	685
Повіт	34	2172	34	1879
Бердянськ	14	1298	9	540
Повіт	15	1298	19	752
Генічеськ	4	250	4	264
Повіт	11	814	7	481
Великий Токмак	12	667	1	120
Повіт			2	249
Гуляй Поле	56	2813	12(нерозбірливо)	112
Повіт			27	1037
Разом	181	11531	150	7632

значалося: «Щодо постачання дитбудинків мануфактурою і взуттям, то варто згадати минулу зиму, коли діти лежали з відмороженими ногами, в будинках без опалення, покриті паразитами» [3, с. 149]. Додатково зауважувалося, що на утримання закладів соціального виховання для дітей відсутні будь-які ресурси. Смертність дітей внаслідок голоду стрімко зростала. У дитячому притулку с. Гусарки Запорізької губернії протягом травня 1922 р. від виснаження померло восьмеро дітей. Як значалося у пояснювальній записці, всі діти були з числа новоприбулих. Проте й постійні мешканці притулку були кволими від недоїдання (в Україні вирував масовий штучний голод 1921–1923 рр.) [7, арк. 159].

Заходи, спрямовані на порятунок дітей у дитячих будинках, мали суперечливий характер. Так, Запорізька губерньська РЗД з 22 травня по 5 червня 1922 р. організувала «Тиждень захисту дітей». Протягом тижня планувалося реалізувати як суто пропагандистські цілі, як-то публікація на шпальтах місцевих газет доповідей та лекцій на тему «Підходи радянської влади у справі виховання юного резерву марксизму-ленінізму», так і проведення практичної роботи, спрямованої на збір продовольства та промислових товарів для дитячих будинків, а також відкриття нових закладів соціального захисту для дітей. Повсякденність скорегувала заздалегідь визначені цілі: за кілька днів на державному рівні було оголошено про посилення продрозверстки та надання додаткової продовольчої допомоги голодуючій Півночі. Тому запорізький «Тиждень захисту дітей» звівся нанівець [18, с.15].

Голод 1921–1923 рр. мав масовий штучний характер, під час якого

більшовицький режим уже демонстрував своє ігнорування потребами громадян, нехтував людською гідністю. Настрої з центру передавалися й на периферію. Перші прояви зосередження більшовицьких функціонерів виключно на власних інтересах під прикриттям гучних ідеологічних гасел історичні джерела фіксували вже з 20-х років ХХ ст. Зокрема, як свідчать документи, опубліковані сучасними дослідниками, 7 листопада 1922 р. у Василівському дитячому будинку Запорізького повіту з приводу п'ятої річниці Жовтневої революції була влаштована гулянка місцевого начальства. Як виявило пізніше слідство, присутніми були працівники дитбудинку, а також гості: секретар волосного партосередку і голова волосного комнезаму Іванов, завідуючий заготівельною конторою Хомяков і його помічник Маркелов, інші офіційні особи. Запросила гостей завідувачка дитбудинку (завдом) безпартійна Винник. Був обід, потім – відвідування театралізованої вистави (очевидно, влаштованої силами дітей), а тоді гості знову зібралися і продовжили гуляння. Меню складалося зі смаженого м'яса з соусом, пирогів, оселедця. Чомусь не згадується хліб... Як доповіла потім у своїй заяві практикантка Харламова, «було влаштовано обід і вечерю, за рахунок дитячих пайків, де було розпито 2 і 3 чверті самогону, пиячили всю ніч 10 чоловік ... вони всю ніч прогуляли, шуміли, співали і не давали тим спокою, деякі діти зовсім не спали» [17, с. 178–183]. Для порівняння: того святкового дня дітям давали хліб і пісні галушки [17, с. 178–183].

Нагадаємо, що на осінь 1922 р. припав пік смертей від голоду, що охопив Південь України. Інформація про стан справ у Василівському дитячому

будинку дійшла до запорізьких повітових та губернських партійних органів. Було проведено слідство, у ході якого з різних джерел відтворили картину системних зловживань владою.

Харчування дітей у притулках Запорізької губернії в роки штучного масового голоду було вкрай незадовільним, що підтверджується й протоколами аналізу якості хліба, яким годували дітей у дитячому будинку ім. Рози Люксембург у Мелітопольському повіті. Це був тугий хлібний коржик, важкий, зверху жовтуватого кольору, знизу коричневого, запах неприємний, на зламі хліб розсипався, смак гіркуватий неприємний. Хімічний аналіз виявив значну кількість клітковини, крохмальні зерна змішаної природи, жирові тільця, пил і забруднення. Загальний висновок експертизи якості хліба засвідчив, що борошно, яке використовували для виготовлення коржів, вкрай низькопробне, фальсифіковане і зіпсоване. Борошно пшеничне, але внаслідок псування крохмаль частково розклався, а тому погано випікалося, крім того, була значна частина домішок, золи, клітковини і лушпиння, що вказувало на недоброякісність борошна [10, арк. 131].

Більшість закладів перебували у нужденному становищі. Большевицький актив започаткував практику перенесення відповідальності за порятунок дітей на українських селян. Восени 1922 р., коли вже стало очевидно, що нова хвиля голоду, обумовлена непомірними нормами продрозкладки, неминуча, було видано чергову інструкцію, яка зобов'язувала оподатковувати громадян. Всі господарства сільського населення Запорізької губернії розподілялися на три групи: бідняків, середняків і так званих

«куркулів». Визначалися й норми оподаткування: бідняки сплачували добровільні внески, середняки – по 5.000.000 руб., а заможні селяни – 15.000.000 руб. [9, арк. 114–114 зв.]. І найбільш вражаючим є той факт, що, усвідомлюючи весь масштаб, штучність голоду, знаючи імена його організаторів та виконавців, запорізькі губернські партійні функціонери, завуалювавши своє підлабузництво під ініціативу місцевих робітників, надіслали В. Леніну до Кремля телеграму, назвавши її «Привет от Запорожцев тов. Ленину». У телеграмі висловлювалися вітання щодо повернення Леніна до роботи, та з-поміж пропагандистської риторики вражає один вислів: «Ми Вас, дорогий Володимире Іллічу, запевняємо, що, незважаючи на голод, на порожню казну, будемо сміливо і рішуче творити справу Комунізму» [21, с. 73]. Отже, большевицькі очільники у голодуючих губерніях фактично озвучили лейтмотив політичних перспектив: «...творити справу комунізму». Голодні українці, їхні бідуючі діти, сироти, батьки яких померли від штучного масового голоду, виявилися поза рамками політичного кредо комуністичних активістів.

Справа порятунку дітей у притулках Запорізької губернії лягла на плечі самих вихованців цих закладів. Вони самі для себе шили одяг і взуття, столярювали й слюсарювали. З 1921 р. запроваджувалася практика надання навчальним закладам землі, посівного матеріалу та реманенту, що допомагало інтернатам забезпечувати себе городиною та найнеобхіднішими продуктами. У згаданому вище дитячому будинку ім. Рози Люксембург, відкритому на території менонітської колонії Енлаге, з огляду на число вихованців (понад 500 осіб) та

необхідність вести господарство керівниця притулку досягла виділення на потреби цього закладу ще 7 навколишніх будівель та 150 дес. землі з метою облаштування майстерень та господарських приміщень [6, арк. 67–70]. Наприкінці 1922 р. трудовий процес стає основою шкільного життя. Наприклад, за школами Запоріжжя навесні 1922 р. було закріплено 6 тис. десятин землі, тобто в середньому по 2 дес. за кожною школою. На початок 1923 р. в Україні понад 65% дитячих закладів мали свої земельні наділи. Згідно з директивними документами наголошувалося, що «навчально-виховні заклади України повинні стати трудовими колективами, які поєднують навчання й виховання з продуктивною працею». Окремі дитячі установи Півдня України (правда, поза межами Запорізького краю) навіть постачали близько 80 вагонів овочів для Москви, Ленінграда [22, с. 133–140].

Отже, в результаті проведеного дослідження можна дійти таких висновків. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. мав для голодуючих губерній України руйнівні наслідки: більшовицька продрозкладка виснажила українське селянство, голод особливо вирував у південно-українських губерніях, де постраждало понад 40% населення. Ситуація загострювалася систематичним прибуттям в Україну дітей із російських губерній, внаслідок чого дитячі будинки УСРР виявилися переповненими, а рівень їх забезпечення продуктами та промисловими товарами характеризувався убогістю. У 1921–1923 рр. більшовицьким комуністичним режимом було свідомо створено ситуацію, коли українці масово гинули від штучного голоду. Разом з тим відзначимо й той факт, що уряд взяв

на себе відповідальність за цей злочин. Зроблено це було, швидше за все, несвідомо, але наявність звітів, які характеризують зубожілість притулків та фіксують масову смертність дітей, свідчить на користь того, що чиновники усвідомлювали і причини голоду, і його характер, й знали імена його організаторів. Проте вже почала формуватися каста комуністичної партійної номенклатури, яка, прикриваючись пропагандистською риторикою, прагнула захопити контроль над продовольчими ресурсами та людьми. На наш погляд, обтяжуючим фактором виступав той факт, що більшовицькі функціонери призначали керівництво притулками не за професійним, а за класовим критерієм.

В Україні масовий штучний голод 1921–1923 рр. істотно відкорегував ювенальну політику радянської системи. Вона набула деформованого ідеологією, корупцією та бюрократією формату, а дітей перетворили на суб'єкт зомбування комуністичними судженнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Букреев Т. Досвід подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2019. URL: https://ra.eenu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/11/Bukryeyev_Taras_Dysertatsiya.pdf (дата звернення: 26.05.2020).
2. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. 270 с.
3. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України; упоряд. О. Мовчан; відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 240 с.
4. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-28. Оп. 2. Спр.16.

5. ДАЗО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 173.
6. ДАЗО. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 392.
7. ДАЗО. Ф. Р-198. Оп. 1. Спр. 156.
8. ДАЗО. Ф. Р-786. Оп. 1. Спр. 176.
9. ДАЗО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 238.
10. ДАЗО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 6.
11. Демочко Г. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2011. 353 с.
12. Діптан І. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. *Вісник*. Вип. 44. Спеціальний випуск 2011. URL: https://history.vp.ua/journal/44_12/17.html (дата звернення: 15.01.2018).
13. Зінченко А. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2002. 17 с.
14. Ільченко О. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині у 20–30-ті рр. ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський пед. ун-т. Харків, 2006. 21 с.
15. Кириленко В. Голод 1921–1923 років у Південній Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2015. 230 с.
16. Лозинський Л. О детях-вожаках. *Коллективы беспризорных и их вожаки*. Харьков: Труд, 1926. 127 с.
17. Лях С. Жаркое на п'яту річницю жовтневої революції: деталі військово-політичного побуту на Запоріжжі у 1922 році. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2006. Вип. ХХ. С. 178–183.
18. Отчет о деятельности Запорожского губисполкома: ко II Губернскому съезду Советов. Запорожье: Государственное издательство, 1921. 67 с.
19. Паращевіна О. Діти і голод 1921–1922 рр. в Україні. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/51431> (дата звернення: 26.05.2020).
20. Салько Г. Безпритульність та боротьба з нею. Київ: Держвидав, 1931.
21. Спокута: альманах / обл. ред. кол.: Фролов М. О. (голова), Клепаков О. О. (заст. голови), Ребро П. П. (заст. голови), Тедєєв О. С. та ін. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. № 8–9. 520 с.
22. Тарасова Т. Становлення й розвиток перших трудових об'єднань школярів у 1917–1920 рр. *Педагогіка та психологія*. 2006. № 1. С. 133–140.
23. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» / заг. ред. Г. Єфіменка; авт. кол.: Єфіменко Г., Примаченко Я., Юркова О. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
24. Чабан О. Протидія злочинності та безпритульності неповнолітніх на транспортних магістралях: історичний генезис / Національний транспортний університет. URL: publications.ntu.edu.ua/eut/2015-02/246-254.pdf (дата звернення: 15.01.2018).

REFERENCES

1. BUKRIEIEV, T. (2019). *The Experience of Overcoming Children's Homelessness and Neglect in Southern Ukraine in the Formation of the Soviet Totalitarian Regime*. [Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine]. Lutsk. [online] Available at: https://ra.eenu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/11/Bukryeyev_Taras_Dysertatsiya.pdf (Accessed 26 May 2020). [in Ukr.]
2. VESELOVA, O., MAROCHKO, V., MOVCHAN, O. (2000). *Holodomors in Ukraine in 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Crimes against the People*. Kyiv–New York: Published by MP Kots, 270 p. [in Ukr.]
3. MOVCHAN, O., comp., KULCHYTSKYI, S., ed., (1993). *The Famine of 1921–1923 in Ukraine: Collected Documents and Materials*. Kyiv: Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine; Naukova dumka, 240 p. [in Ukr.]
- 4.-10. *State Archives of Zaporizhzhia Region*. [in Ukr.]

11. DEMOCHKO, H. (2011). *Formation and Development of the Ukrainian Soviet Healthcare System in Kharkiv (1919–1934)*. [Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine]. Kharkiv: H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 353 p.
12. DIPTAN, I. Children's Homelessness and the Fight against It in the Life of Ukrainian Society in the 1920s. *Visnyk* (Bulletin), Issue 44. Special issue 2011. [online] Available at: https://history.vn.ua/journal/44_12/17.html (Accessed 15 Jan. 2018). [in Ukr.]
13. ZINCHENKO, A. (2002). *Children's Homelessness in Soviet Ukraine in the 1920s – First Half of the 1930s*. [Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine]. Odessa: I. Mechnnikov National University, 17 p. [in Ukr.]
14. ILCHENKO, O. (2006). *Education of Homeless Children in Poltava Region in the 1920s–30s of the 20th Century*. [Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine]. Kharkiv: Kharkiv Pedagogical University, 21 p. [in Ukr.]
15. KYRYLENKO, V. (2015). *The Famine of 1921–1923 in Southern Ukraine*. [Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine]. Mykolaiv, 230 p. [in Ukr.]
16. LOZYNSKYI, L. (1926). *About Children Leaders. Homeless Teams and Their Leaders*. Kharkiv: Trud, 127 p. [in Ukr.]
17. LIAKH, S. (2006). The Roast on the 5th Anniversary of the October Revolution: Details of the Military and Political Life in Zaporizhzhia in 1922. *Research Works of the Historical Faculty of Zaporizhzhia National University*. Vol. XX. Zaporizhzhia: Prosvita, pp. 178–183. [in Ukr.]
18. *Report on the Activities of Zaporozhye Provincial Executive Committee: Devoted to the 2nd Provincial Congress of Soviets*. Zaporozhye: State Publishing House, 1921. 67 p. [in Rus.]
19. PARASHCHEVINA, O. *Children and Famine of 1921–1922 in Ukraine*. [online] Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/51431> (Accessed 26 May 2020). [in Ukr.]
20. SALKO, H. (1931). *Homelessness and the Fight against It*. Kyiv: Derzhvydav. [in Ukr.]
21. FROLOV, M. (chairman), KLEPAKOV, O. (deputy chairman), REBRO, P. (deputy chairman), TEDIEIEV, O., eds., et al. (2008). *Atonement: An Almanac (8–9)*. Zaporizhzhia: Dniprovskiy metalurh, 520 p. [in Ukr.]
22. TARASOVA, T. (2006). Formation and Development of the First Labor Unions of Schoolchildren in 1917–1920. *Pedahohika ta psykholohiia* (Pedagogy and Psychology), (1), pp. 133–140. [in Ukr.]
23. EFIMENKO, H., ed., et al. (2017). *Soviet Ukraine. Illusions and Catastrophes of the “Communist Paradise”*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 352 p. [in Ukr.]
24. CHABAN, O. Counteraction to Crime and Homelessness of Minors on Transport Highways: Historical Genesis. *National Transport University*. [online] Available at: publications.ntu.edu.ua/eut/2015-02/246-254.pdf (Accessed 15 January 2018).